

Самко Алла Миколаївна – старший лаборант відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

E-mail: andragogika@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНОГО МЕТОДУ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

У статті проаналізовано термін «біографічний метод», сутність якого можна викласти за формулою «особистість – це життєвий шлях людини». Проаналізовано його зміст крізь призму поглядів провідних вітчизняних та зарубіжних учених. Висвітлено передумови становлення біографічного методу в сучасній історико-педагогічній науці як інструменту наукового дослідження персоналії. Виокремлено проблемний аспект біографічного методу – основні джерела біографії. Охарактеризовано найбільш поширені класифікації джерел біографічного матеріалу, до яких належать автобіографії, біографії, некрологи, життєві історії, історії персонального досвіду, опитування та інтерв'ю, публічні та приватні архівні матеріали.

Ключові слова: біографія, біографічний метод, персоналії.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історико-педагогічної науки є дослідження педагогічних персоналій, які репрезентують творчий доробок педагога як неповторної особистості, сприяють формуванню уявлень про цілісний педагогічний процес. Дослідження творчої спадщини вітчизняних педагогів, науковий аналіз їхніх ідей і поглядів допоможуть відродити в Україні національну педагогічну думку, забезпечити єдність і спадкоємність поколінь. Висвітлення педагогічних поглядів вчених, педагогів, культурно-освітніх діячів минулого та звернення до системного вивчення їх творчої біографії у контексті історичної епохи нині виступає популярним інструментом дослідження та реконструкції феноменів та фактів історико-педагогічної науки. І саме біографічний метод дозволяє досліднику здійснити системний аналіз історико-педагогічних явищ і феноменів певного часового проміжку.

Загалом аналізуючи весь спектр біографічних досліджень, можемо умовно їх поділити на дві великі групи. Перша група – це біографічні дослідження, спрямовані на вивчення життєвого шляху особистості, на основі безпосередньої взаємодії з нею. Ця група методів дістала розвитку завдяки зусиллям С. Рубінштейна, Б. Ананьєва, К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, Н. Логінової, І. Кона, І. Манохи, В. Роменця, Т. Титаренко, Ф. Василюка. Ці та інші дослідники розробили теоретичні й методологічні засади біографічного дослідження, а також низку методик, зокрема, каузометрія (Є. Головаха, О. Кронік,

Р. Ахмеров), психологічна автобіографія (Є. Коржова), вчування (І. Мануха) [3]. Так, О. Музику розроблено методика дослідження ціннісної сфери особистості, що ґрунтується на аналізі життєвого шляху, а В. Климчуком розроблено процедуру математичного моделювання життєвого шляху особистості на базі каузометрії.

Друга група – біографічні дослідження, в межах яких вивчається життєвий шлях особистості без безпосередньої взаємодії з нею. У цьому разі йдеться про аналіз історичних постатей, художників, музикантів, письменників тощо [3]. Використовуються біографії, автобіографії, щоденники, листи, свідчення очевидців, а також творчий доробок персоналії.

Сучасні дослідники української педагогічної думки О. Адаменко, Н. Антоненць, Л. Березівська, Н. Дічек, Н. Побірченко, Н. Сейко, О. Сухомлинська та ін. долучають до історико-педагогічного дискурсу нову інтерпретацію ідей і поглядів відомих та, на жаль, забутих вітчизняних педагогів, культурно-освітніх діячів різних історичних періодів, подаючи крізь призму вивчення їхньої творчої спадщини нові підходи до дослідження історико-педагогічних явищ минулого.

Метою нашої статті є визначення різних підходів до тлумачення сутності дефініції «біографічний метод», аналіз джерел біографічного матеріалу та його найпоширеніших класифікацій.

У педагогічній науці інтерес до біографічних пошуків пов'язаний з новою оцінкою якісних методів. У багатьох країнах світу (Великобританії, Німеччині, США та ін.), починаючи з 80-х років ХХ ст., біографічні дослідження набули значного поширення й стрімкого розвитку, стали платформою для різних педагогічних досліджень.

Вивчення походження терміну «біографія» показує, що він має витоки від давньогрецьких слів «βίος», тобто «життя», та «γράφω», тобто «пишу» («писати»), «креслю» («креслити»), «малюю» («малювати»). Дослідники-біографи відомих діячів минулого прагнули якомога точніше описати суспільно-історичні умови, в яких жила та чи інша особа, та виходячи із сукупності факторів формування її особистості та становлення її поглядів, окреслити основні надбання творчого спадку конкретної персоналії. Вдале виконання цього завдання надавало змогу створити досить виразний «портрет на тлі», який окреслював можливість побачити максимально широкий спектр імовірних зв'язків та закономірностей, що залишало право наступним поколінням дослідників інтерпретувати їх значущість [1, с. 51].

Стрижневим фактором визначення внеску та ролі персоналії у певній сфері соціокультурного буття держави виступали передусім історично зумовлені ідеологічні засади, соціально-політичні та культурні чинники розвитку. Від особливостей суспільно-історичного поступу людства, своєрідності його ментальних та світоглядних позицій залежать

критерії вибору таких постатей [1, с. 51]. «Біографія виникла на початку людства, для того, щоб задовольнити найдавніший інстинкт – меморіальний. Люди прагнуть передати нащадкам пам'ять про тих, хто характером і справами вирізнявся із загальної маси, хто захопив увагу сучасників і здатен також викликати зацікавленість майбутніх поколінь» – підкреслював С. Лі, англійський дослідник у галузі наукової біографістики.

У своїх визначеннях біографічного методу вчені звертають увагу на різні аспекти цього об'ємного поняття. Зокрема, І. Маноха визначає біографічний метод як систему засобів дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху людини. Натомість, Н. Пов'якель використовує вужче розуміння цього методу, а саме як «системи способів вивчення життєвого шляху особистості». На думку Б. Ананьєва, біографічний метод – це «збирання та аналіз даних про життєвий шлях людини як особистості й суб'єкта діяльності (аналіз документації, свідощтв сучасників, продуктів діяльності самої людини тощо)».

О. Сухомлинська визначає біографічний метод як своєрідний спосіб опрацювання джерел, за якого біографія, особистість педагога виступає як чинником його творчості, так і віддзеркаленням або ж творцем епохи [7, с. 5]. Провідною функцією цього методу в історико-педагогічній науці є пошук причин появи й розвитку педагогічних ідей у різних фактах біографії та розкриття тих сутнісних, «знакових» моментів, які допомагають виявити певні закономірності у нагромадженні емпіричних фактів життєдіяльності тієї чи іншої персоналії.

У розумінні В. Онопрієнко, «біографічний метод» – це особливий концептуальний підхід до вивчення особистості, заснований на уявленні про те, що особистість є «продуктом» власної біографії чи історії свого життя. Його можна коротко сформулювати формулою «особистість – це життєвий шлях людини» [6, с.133]. Така установка означає, що метод біографій не можна розуміти лише як інструмент для вивчення окремих функцій або властивостей особистості. В ньому втілений специфічний принцип аналізу особистості: через історію її розвитку та становлення.

Англійський соціолог Н. Дензін дав одне з найпопулярніших визначень біографічного методу (методу «історій життя», «життєписів»): «...біографічний метод являє переживання і визначення однієї особи, однієї групи або однієї організації в тій формі, в якій це особа, група або організація інтерпретують ці переживання. До матеріалів життєвої історії відносяться будь-які записи або документи, включаючи «історії випадку» соціальних організацій, які проливають світло на суб'єктивне поведінку індивідів і груп [5, с. 57]. Такі матеріали можуть варіювати від листів до автобіографій, від газетних повідомлень до протоколів судових засідань».

Зазначимо, що вперше біографічний метод набув наукового обґрунтування у 20-30-х рр. ХХ ст. у Чиказькій школі соціології (США). Сутність біографічного методу, в інтерпретації соціологів цієї школи,

полягала в його комплексності, тобто включала сукупність методів соціологічного дослідження: емпіричне спостереження, об'єктивний аналіз фактів біографії, їх інтерпретація та узагальнення [1, с. 51]. Центральним об'єктом вивчення біографічного методу було індивідуальне життя людини, пов'язане з її безпосереднім оточенням, мікросередовищем, а також суб'єктивні уявлення особистості про своє життя і соціальну реальність її оточення.

Біографічний метод (як новий інструмент соціологічного дослідження) у наступне десятиліття набуває все більшої популярності та стає базисом цілого напрямку біографічних досліджень у галузі соціології в Польщі, психології в Австрії. Уже через деякий час біографічна розвідка стає популярним методом не лише у галузі соціологічного, психологічного знання, але й трансформується у ареал історичної, літературної, історико-педагогічної науки. Внаслідок цих процесів виникає окремий напрям наукового знання про особистість – біографістика, об'єктом вивчення якої стає видатна постать у сукупності її різноманітних зв'язків із соціумом, яка розглядається у синтезі індивідуально-неповторного і загальносуспільного [1, с. 51]. Як окрема наукова галузь, біографістика набуває міждисциплінарного статусу та спирається на методологію таких наук як психологія, соціологія, філософія, історія, літературознавство і, що особливо важливо для нашого дослідження, – історія педагогіки.

Сучасна біографістика наголошує на першочерговості вивчення документів, утворених у процесі життя та діяльності досліджуваної персоналії, адже документи та матеріали дають дослідникові біографії науковця найбільш повне уявлення про його життєвий та творчий шлях, розкривають коло його наукових інтересів, дають змогу відтворити образ реальної, не міфологізованої людини. При дослідженні документів досліднику не треба робити винятків і, використовуючи комплексний підхід, розглядати з однаковою увагою всі види документів, адже тільки в сукупності вони можуть дати необхідний результат – повноцінну біографічну розвідку.

У контексті нашого дослідження особливо важливого значення набуває точка зору психолога І. Кона, на думку якого «Життя окремої особистості, як і історія людства, є, з одного боку, природничо-історичним, закономірний процесом, а з іншого – унікальна, єдина у своєму роді, драма, кожна сцена якої – результат зчеплення безлічі індивідуально неповторних характерів і обставин» [6, с. 132]. Тотожну думку висловлює Г. Белан, стверджуючи, що окреслення принципів і методів дослідження наукової біографії конкретної історичної постаті дозволяє не лише усвідомити сутність цього жанру як однієї із найдавніших форм пізнання людини, але й вплинути на розвиток її дослідження та визначити домінантні аспекти її функціонування у певній галузі наукового знання.

Беззаперечним фактом, на нашу думку, є те, що наукова

біографія й творчий доробок особистості (персоналії) є свідченням світоглядних позицій, життєвої концепції, наукових рефлексій, педагогічних поглядів, які є своєрідним відбиттям соціальних процесів історичної епохи [1, с. 50]. Відтак, виникає потреба систематизації, аналізу й узагальнення історико-педагогічних досліджень, присвячених вивченню наукової біографії вітчизняних педагогів і вчених в історичній ретроспективі з метою виявлення методологічних основ, провідних тенденцій та форм їх презентації в сучасному науковому просторі.

За нашим переконанням, біографічні методи в психології являють собою способи дослідження, діагностики, корекції і проектування життєвого шляху особистості. Спочатку вони обмежувалися ретроспективним описом минулих етапів життя людини або всього життєвого шляху історичних персонажів минулого. У подальшому біографічні методи стали включати аналіз актуальних та передбачуваних у майбутньому подій (майбутня автобіографія, керована фантазія, графіки життя, каузометрія), а також дослідження кола спілкування (додаткові біографії, лінії відносин суб'єкта). На думку В. Онопрієнко [6, с. 130], сучасні біографічні методи, засновані на вивченні особистості в контексті історії та перспектив розвитку її індивідуального буття й взаємовідносин із значущими іншими, спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості, просторово-часової організації її ділові, сімейної, духовного життя, природного і соціального середовища.

Сучасні дослідження наукової біографії в галузі історико-педагогічної науки (О. Сухомлинська) базуються на уявленні про педагогічну персоналію як про певну конкретизовану модель реконструкції національної педагогічної думки, яка має включати: 1) фактологічний опис життєдіяльності педагога; 2) власний особистісний підхід до розгляду педагогічного процесу (моральний, етичний зміст творчості); 3) предметний підхід (включеність або невключеність у тогочасний педагогічний процес); 4) ідейно-соціальні, культурницькі засади (розмаїття зв'язків з епохою, міра й сила їх впливів на педагогічні погляди) [7, с. 4].

У контексті нашої наукової розвідки важливо виокремити ще один проблемний аспект біографічного методу – основні джерела біографії. Слід відзначити певну розбіжність поглядів сучасних дослідників у галузі соціології та біографістики на пріоритетність використання первинних (усна оповідь) та вторинних (письмові, документальні) джерел біографічного матеріалу. Так, визначаючи біографічний метод як спосіб вимірювання та оцінки життєво-історичних свідoctв, німецький соціолог В. Фукс-Хайнріцт вважає найдостовірнішим джерелом усні оповіді про життя з точки зору тих, хто це життя прожив [1, с. 52]. Англійський соціолог Н. Дензін (N. Denzin), ідентифікуючи біографічний метод як збір і дослідницьке використання документальних свідчень, які описують поворотні моменти індивідуального життя, надає пріоритетного значення

саме документальним джерелам: автобіографіям, біографіям, некрологам, життєвим історіям, історіям персонального досвіду.

У праці «Биографический метод в исследованиях» (1998) російська дослідниця у галузі соціології І. Дев'ятко підкреслює функціональну важливість як первинних, так і вторинних біографічних джерел з метою максимального «об'ємного» відтворення життєдіяльності конкретної особи у рамках наукових досліджень. Серед первинних біографічних матеріалів дослідниця розглядає будь-яку усну чи письмову оповідь суб'єкта про події власного життя, а також опитування, інтерв'ю тощо. До вторинних джерел біографічних даних вчена-соціолог відносить мемуари інших осіб, листи, офіційні документи, публічні та приватні архівні матеріали, щоденники, приватні записи, мемуари, особисті листи, записи розмов, а також функціональні особисті документи – розклади особистої життєдіяльності, чернетки наукових та творчих праць, плани роботи, записи фінансових надходжень та витрат та інші.

Як уже зазначалося, основними джерелами біографічних даних служать, крім опитувань та інтерв'ю, публічні та приватні архівні матеріали. Інтерв'ю, опитувальники і дослівні записи усних повідомлень незмінно грають провідну роль в отриманні значущих для соціології «історій життя». Процедури інтерв'ювання та опитувальники, використовувані в цьому випадку, по суті відрізняються від традиційних для соціології лише тим, що вони чітко структуровані тимчасовою перспективою людського життя як цілого [2, с. 44]. Опитувальник, або «біографічний путівник», що використовується при інтерв'юванні, дозволяє суб'єкту впорядкувати свою розповідь і приділити достатньо уваги всім фазам життєвого циклу (дитинство, юність і т. п.) і всім сферам життєвого досвіду (сім'я, кар'єра і т. п.), які значимі для нього і (або) цікавлять соціолога.

Приватні листи як тип особистої документації розглядаються дослідниками-соціологами як інформативне джерело біографічних даних; адже епістолярій виступає носієм відомостей про автора і може слугувати засобом характеристики окремих граней стосунків між ним і його дописувачами [2, с. 46-47]. Стиль, спосіб викладу, частота листування можуть бути настільки ж інформативними для науковця-біографа, як і власне його зміст. Наявний досвід сучасної соціології, літературознавства, історії дає чимало зразків звернення до приватного листування в ролі дійсно ефективного джерела біографічних даних у будь-яких аспектах дослідження.

До вторинних джерел біографічного матеріалу науковці зараховують й автобіографії, вбачаючи у них правдоподібність і достовірність, а також у особистісну інтерпретацію реальних життєвих подій. У цьому контексті привертає увагу класифікація автобіографій як джерел біографічного методу, запропонована І. Дев'ятко, яка поділяє їх на

повні, тематичні й відредаговані текстові масиви. Не можна оминати увагою спрямованість тематичних автобіографій, які, на відміну від повних, зорієнтовані на певну сферу особистого досвіду або періоду життя. Водночас, трактуючи автобіографію як авторсько-суб'єктивне відтворення певного моменту життя, власної історії, дослідниця застерігає від зміщення фактів та їх помилкового трактування, викликаних прагненням автора адекватно мотивувати життєвий вчинок і необхідністю надати розповіді вишуканої літературної форми. «...Існують помітні відмінності між автобіографією, написаною в розрахунок на подальшу публікацію, і автобіографією, зверненою лише до вузького кола близьких. Якщо в першому випадку перевагою є велика фактична достовірність і «читабельність» викладу, то в другому звичайно має місце висока ступінь розкриття особистого ставлення до пережитого, особливе прагнення мотивувати скоєні вибори і вчинки...» [2, с. 51]. Подібні автобіографічні дані мають інтерпретуватися науковцем-дослідником у контексті відомостей, отриманих із інших джерел для підтвердження їх достовірності.

Нам імponує умовивід М. Лещенко про те, що біографічне дослідження передусім має бути спрямовано не на факти, а на оцінку їх значення для особистості. Біографія створюється не завдяки фактам і подіям, вишколених у хронологічному порядку, а є результатом постійно тривалого процесу набуття нового досвіду. Біографічні дослідження видатних особистостей, діячів освіти, науки і культури відкривають надзвичайно широкі можливості в педагогічному сенсі [4]. У ході наукового пошуку шляхом аналізу умов, в яких сформувалася видатна особистість, (родина, місце навчання й роботи, мрії, захоплення, соціальне оточення та ін.), дослідник отримує інформацію про те, що ж саме сприяло формуванню, розвитку талановитої особистості.

Отже, підсумовуючи, можемо дійти висновку, що біографічний метод дає можливість виявити вплив соціуму на формування особистості, її життєвого шляху, вибір своєї життєвої позиції, цінностей та ідеалів, різних моментів життя суспільства в той чи інший період часу, соціальних контекстів, правил та норм. В історико-педагогічному дослідженні персоналії біографічний підхід дає змогу піднести ефективність новітніх педагогічних пошуків. Звернення до біографічного методу в дослідженні персоналії сприятиме результативності сучасної історико-педагогічної науки, адже багатогранна педагогічно-просвітницька спадщина українських вчених і на сьогодні не отримала свого вичерпного наукового розгляду.

Література

1. Белан Г.В. Біографічний метод в історико-педагогічній науці: провідні тенденції становлення / Г.В.Белан // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць. – Хмельницький: ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 50-54.

1. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования / И.Ф. Девятко. –

Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2015. – Вип. 1 (10)

Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1998. – 208 с.

2. Климчук В. Життєвий шлях творчої особистості: принципи біографічного дослідження / Климчук В., Мойсїєнко Я. [Електронний ресурс] // Український центр політичного менеджменту. – URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=78&c=1868>.

3. Лещенко М.П. Ціннісні орієнтири життєвих реалій Ренді Пауша (1960–2008): біографічне дослідження [Електронний ресурс]. – URL: http://lib.iitta.gov.ua/11119/1/586-1875-1-PB_copy.pdf.

4. Лісовська-Мускеєва Н., Сидоров М. Пізнавальний потенціал біографічного методу // Соціологічні студії: наук.-практ. журнал. – Луцьк, 2013, Т. 2 – С. 54-59.

5. Оноприенко В.И. Биографический метод в психологии и социологии / В.И.Оноприенко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. – 2010. – № 2. – С. 130-136.

6. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн. 1: навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 3-11.

Samko Alla – Senior Laboratory Assistant of the Andragogy Department of the Institute of Pedagogical and Adult Education of NAPS of Ukraine

E-mail: andragogika@ukr.net

PREREQUISITES AND PROSPECTS OF BIOGRAPHICAL METHOD DEVELOPMENT IN HISTORY OF PEDAGOGY

Summary. *The article analyzes the term "biographical method", which can be summarized by the formula "personality is a human life way". Its meaning in the light of the leading domestic and foreign scientists' views is defined. There has been highlighted the prerequisites for development of the biographical method in the modern historical-pedagogical science as a tool for research of personnel. There is determined a problematic aspect of the biographical method, namely the main sources of biography. The most common classifications of the biographical material sources, which include autobiographies, biographies, obituaries, life stories, stories of personal experiences, surveys and interviews, public and private archives were characterized.*

Key words: *biography, biographical method, personalities.*

Bibliography

1. Byelan G.V. Biographical method in historical and pedagogical science : leading trends and formation / G.V.Byelan // Pedagogichnyj dyskurs: zb. nauk. pracz. – Hmelnyczkij: HGPA, 2013. – Vyp. 15. – S. 50-54. (in Ukrainian)

2. Devyatko Y.F. Methods of sociological research / Y.F. Devyatko. – Ekaterynburg: yzd-vo Ural. un-ta, 1998. – 208 s. (in Russian)

3. Klymchuk V. Life way of a creative personality: principles of biographical research / Klymchuk V., Mojsijenko Ya. [Electronic resource] // Ukrayinskyj centr politychnogo menezhmentu. – URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=78&c=1868>. (in Ukrainian)

Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2015. – Вип. 1 (10)

4. Leshhenko M.P. Value orientations of life reality of Rendi Pausha (1960–2008): biographical research [Electronic resource]. – URL: http://lib.iitta.gov.ua/1119/1/586-1875-1-PB_copy.pdf. (in Ukrainian)

5. Lisovska-Muskeyeva N., Sydorov M. Cognitive potencial of biografphical method / Sociologichni studiyi: nauk.-prakt. zhurnal. – Luczk, 2013, t. 2 – S. 54-59 (in Ukrainian)

6. Onopryenko V.Y. Biografphical method in psychology and sociology / V.Y.Onopry`enko // Visnyk Nacionalnogo aviacijnogo universytetu. Seriya: Filosofiya. Kulturologiya. – 2010. – № 2. – S. 130-136 (in Russian)

7. Ukrainian pedagogiy in personalities: u 2 kn. Kn. 1: navch. posib. / za red. O.V. Suhomlynskoyi. – K.: Lybid, 2005. – S. 3-11 (in Ukrainian)

УДК 374.7.091.3 (477)»195/198»

Тимчук Людмила Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
E-mail: l.tymchuk@chnu.edu.ua

СИСТЕМА ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ В УКРАЇНІ (50-80-ТІ РОКИ ХХ СТ.)

У статті охарактеризована система закладів освіти дорослих, яка функціонувала в Україні в 50-80-х роках ХХ ст. Акцентовано увагу на аналізі організаційно-педагогічних засад діяльності закладів вечірньої освіти, яка забезпечувала здобуття формальної освіти на різних рівнях; здійснено також загальний огляд закладів неформальної освіти дорослих культурно-освітнього, економічного, партійно-політичного напрямів.

Ключові слова: історія освіти дорослих, система освіти дорослих, система вечірньої освіти, культурно-освітня робота, система партійної освіти.

У контексті кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя одним із ключових викликів для України є освіта дорослих як складова навчання впродовж життя. Забезпечення доступності та безперервності освіти протягом усього життя визнано стратегічним напрямом державної політики в сфері освіти, окреслених Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року.

Освіта дорослих в Україні наразі не функціонує як окрема, самостійна сфера освітніх послуг. У чинній системі освіти функціонують ланки, які пов'язані з формальною освітою дорослих (загальна середня освіта в різних формах, професійно-технічна, базова і повна вища освіта, післядипломна освіта – аспірантура, докторантура, підвищення кваліфікації та перепідготовка); також діє мережа закладів неформальної освіти дорослих (професійно спрямовані та загальнокультурні курси навчання найрізноманітніших форм). Однак, усі форми навчання